

Вітенко О. А.,
аспірант Інститут проблем державного
управління та місцевого самоврядування НАДУ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті розглядається проблематика громадянського суспільства, шляхи його утвердження, особливості формування і розвиток демократичних перетворень в Україні.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, громадянин, соціальна орієнтація, суспільні відносини, правова держава, правові норми, соціальна відповідальність, політична свідомість.

Аннотація. В статье рассматривается проблематика гражданского общества, пути его утверждения, особенности формирования и развития демократических преобразований в Украине.

Annotation. The article deals with issues of civil society, the ways of its establishment, especially the formation and development of democratic transformations in Ukraine.

Key words: state, civil society, citizen, social orientation, social relations, state, law, social responsibility, political consciousness.

Постановка проблеми. Процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий, аналіз його потребує конкретно-історичного підходу. Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї. Досить специфічний досвід його побудови мала Україна. Це зумовило і характерний розвиток суспільства, наклало певний відбиток на взаємовідносини між верствами населення. За таких умов основою соціально-економічного ладу стає сільська община, яка, з одного боку, сприяла єднанню і взаємодопомозі селян, з іншого – культивувала дух покори. Протягом всього періоду суспільного розвитку все частіше інтереси колективу домінували над інтересами особи. В таких умовах усвідомлення себе як громадянина, як повноправної особистості не могло відбутися. Вся історія ідеї громадянського суспільства – це історія перетворення самої колективності, організованої за законами спільного життя в розвиток людини, що вийшла із природнього стану необмеженої свободи, в громадянина цього суспільства. Кожна держава має бути зацікавлена в створенні та всебічному розширенні й поглибленні громадянського суспільства, якщо воно прагне до задоволення потреб громадян, до своєї адаптації в загальнолюдський цивілізований процес. Для держави стає життєво необхідним розвиток всіх елементів громадянського суспільства. Чи відповідає таке суспільство досягнутому

рівню світової цивілізації, має засвідчити рівень задоволення інтересів і потреб, громадянський мир на основі дії прийнятих державою законів.

Аналіз досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Осмилення загального поняття громадянського суспільства полягає у прагненні систематизувати притаманні йому відмінні ознаки. Громадянське суспільство є однією з основоположних суспільно-політичних концепцій, розробкою якої займалися такі європейські мислителі як Дж. Лок, Фергюсон, Сміт, Монтеск'є, Гегель, Алексіс де Токвіль, а також представники американського Просвітництва Томас Пейн та Джеймс Медісон. Гегель розглядав громадянське суспільство як сферу матеріального, економічного життя і діяльності людей, вважав громадянське суспільство взаємозв'язаною системою соціальних груп, спільностей, інститутів, приватних осіб, взаємодія яких регулюється цивільним правом і прямо не залежать від політики держави. Громадянське суспільство використовує і К. Маркс розуміючи його як організацію родини, станів і класів, відносини власності і розподілу, взагалі форм і засобів існування і функціонування суспільства. Підхід А. Токвіля, став одним з найголовніших теоретичних нововведень, акцент був поставлений на асоціативній діяльності, яка створює необхідне для демократії активне соціальне поле, поширює дух солідаризму, терпимості й кооперації, тобто є джерелом того, що в наш час називають соціальним капіталом. А. Фергюсон був критичним стосовно моралі громадянського суспільства і вважав, що людина є засадничо-моральна істота та пов'язував з цим повільний, але невпинний процес зростання цивілізованості «Нариси з історії громадянського суспільства», де вперше в англійській мові було вжите слово «цивілізація». Більшість сучасних авторів розглядають громадянське суспільство як сферу недержавних, неполітичних відносин, щоправда, кожен із них по різному розуміє форми його реалізації. Моїсєєв В.А., Сіренко В.Ф., Тимошенко В.І. розглядають його як сферу самовиявлення вільних громадян і їх об'єднань, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання і довільної регламентації діяльності із боку державної влади. Кириченко С.О., навпаки, вважає державу інститутом громадянського суспільства. У Кедрової Г., громадянське суспільство – це відкрите суспільство у розумінні демократичного, цивілізованого суспільства. А. Кочетков, А. Одинцова, О. Самородний розглядають громадянське суспільство як суспільні зв'язки, що виникають поза сферою політики, як певну сукупність виробничих відносин, що зв'язують громадян. Є. Амбарнумов підкреслює, що тенденція до формування громадянського суспільства реалізується через розвиток горизонтальних зв'язків шляхом перехрещування економічних зв'язків суто господарськими рамками. Ю. Красіна, А. Галкіна, під громадянським суспільством розглядають стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виникла безпосередньо із відносин власності, але не зводиться до них. В цій системі концентруються і

оформляються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп. Бебик В.М., Дзюбо І.С., Кирилюк Ф.М., Ковальчук Т.І., Кухта Б., Левківський К.М., Литвиненко Ю.М., Надольний М.Ф., Панов М.І., Рябов С.Г., Семків О.І. в основі громадянського суспільства бачать сферу життя індивідів як приватних осіб, систему вільно встановлюваних ними соціальних зв'язків і асоціацій, різноманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження і здійснення.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. В Східній Європі проблема формування громадянського суспільства є унікальною, адже, за висловом Гелнера, східноєвропейці "знайшли термін, аби позначити те, чого в дійсності у них не існувало" Тобто для всього східноєвропейського і не тільки простору постає проблема віднайдення а може й створення таких форм, інституцій, випрацювання таких механізмів, за яких сутнісний смисл поняття "громадянське суспільство", яке історично "виросло" та сформувалось на американському західноєвропейському ґрунті, ефективно працюватиме на нашій, східноєвропейській, українській, території, що має свою самобутню історію, культуру, своє певним чином влаштоване суспільство.

Формування цілей статті. Виходячи з того, що держава та громадянське суспільство тісно пов'язані між собою, розглянути стосунки між ними й довести, що вони не є підпорядкованими чи асиметричними, що громадянське суспільство не запроваджується законом, нехай навіть і основним у державі, що воно виникає, формується спонтанно у суспільній історії і виступає мірою суверенізації життя особистостей та громад. Держава в свою чергу, регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства і, що останнє неможливе без демократичної держави та вільного ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах однією з вимог громадянського суспільства виступає фактор соціальної відповідальності в усіх сферах суспільного життя, на всіх рівнях суспільних організацій, пов'язаних з висуненням на перший план загальнолюдських цінностей. Оскільки соціальна орієнтація може утверджуватися в якості принципу суспільних відносин лише тоді, коли задоволені всі необхідні потреби і створюються умови для реалізації системи історично обумовлених інтересів членів суспільства. Важливе місце в цьому процесі належить державі. Вона повинна стати арбітром у вирішенні конфліктних питань. Та на жаль, переформована державна машина не завжди готова взяти на себе таке завдання. Має спрацювати механізм взаємодії громадянського суспільства і держави, який знаходить свій прояв у взаємодії через партії, вибори, представницькі органи влади. В країнах Заходу існує ціла система представництва інтересів. Основні її учасники з боку громадянського суспільства – це групи і об'єднання за інтересами, з боку держави – органи виконавчої влади. Окрім згаданих сформувались специфічні представництва – консультативні комітети і

комісії, які існують при міністерствах, відомствах, уряді, в роботі яких беруть участь групи і об'єднання за інтересами. В Західній Європі дискусія про те, чи є держава функцією суспільства, чи суспільство в міру розвитку держави має перетворитися в контролюючу ним функцію, можна віднести до XVIII ст., коли в працях англійських і фрайкузьких філософів теоретичні аспекти зводились до визначення долі влади, функцій і повноважень, які громадянське суспільство доручає державі на тому чи іншому етапі свого розвитку, визначалась роль держави в розвитку суспільства. У взаємодії громадянського суспільства та держави можуть існувати два напрямки: по-перше, держава є і залишається функцією громадянського суспільства. Серед представників цього напрямку є і теорії переважаючої ролі держави, рівного партнерства через "суспільний договір". По-друге, держава носить тимчасовий характер. Утвердження в теорії постулату про швидке відмирання держави з поступовою заміною її суспільним самоуправлінням призвело б до повного знищення громадянського суспільства. Кожна з цих теорій має свої переваги та недоліки. Протиставлення держави громадянському суспільству призводить до виникнення негативних факторів, які знаходять своє виявлення в тому, що держава та громадянське суспільство перебувають в постійному процесі боротьби.

Попередній розвиток нашої країни засвідчує, що складалася практика ототожнювання реального стану справ з програмними настановами. Мала місце невідповідність між реальним і формальним узагальненням виробництва. Це призводить до поглиблення суперечностей між існуючими суспільними відносинами і декларованими в документах гаслами і стає важливим фактором деформації правової системи, системи інтересів і цінностей. Побудова законодавства, повинна відбуватись цілеспрямовано і поступово оскільки справжнього демократичного, передового законодавства у нас не склалося, проте зросла величезна маса урядових і відомчих актів, метою яких є забезпечення головним чином тоталітарної системи. Законодавство не може створюватись саме собою, у вищих сферах політики, а життя розвиватись саме пособі, в зворотньому напрямі. Така ситуація існує лише тоді, коли спостерігається відсутність громадянського суспільства. Норми права народжуються не зверху, а в самому громадянському суспільстві, тобто в процесі спільної дії людей при постійному зіткненні їх інтересів, правила, які слугують певним мірилом меж свободи інтересів. Норма права тільки в тому випадку буде діяти, коли є механізм її реалізації. В нашій державі ще існують суперечності між законом і дійсністю, що веде до примноження конфліктів в суспільстві. Вихід із такого становища – у форсуванні реалістичного характеру законодавства, спроможного враховувати конкретні ситуації, необхідні для формування громадянського суспільства. На сучасному етапі розвитку прийнято казати про суспільний устрій, процес становлення якого відбувається в багатьох країнах, як про суспільство змішаного типу, що проходить різні етапи на шляху до суспільства соціальної злагоди. Результатом і внутрішнім джерелом розвитку систем нового типу є

соціальна орієнтація на реалізацію потенціалу людської особистості, забезпечення вигідних умов й життєдіяльності. Соціально-економічна політика, що проводиться нині в Україні, на жаль, не забезпечує стабільних умов для реалізації можливостей переходу до суспільства такого типу. Поступово в Україні створюються умови та проходить процес реформування відносин власності, створення системи політичної демократії. Обидва завдання нерозривно пов'язані між собою, але зміни в економічній і політичній сферах мають різну спрямованість. Відбувається процес приведення всіх суспільних інститутів та процесів у відповідність до норм розвинутого суспільства, що знаходить свій прояв у формуванні засад правової держави та громадянського суспільства. Українське суспільство перебуває в стані системної кризи особливо загострюються політичні, економічні, соціальні відносини, тому так важливо дбати як про розвиток державності так і про формування громадянського суспільства. Проблема суспільства має практичне значення, як питання становлення так і функціонування громадянського суспільства.

При різноманітності підходів у сучасному визначенні громадянське суспільство – це сукупність суспільних відносин і інститутів поза межами політичної структури держави. Звичайно ж, громадянське суспільство – це таке суспільство, де головною діючою особою, суб'єктом розвитку є людина зі всією її системою потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей. Громадянське суспільство, торкаючись сукупності суспільних відносин, відображає взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя людини. Маючи різноманітні потреби та інтереси як матеріальні так і нематеріальні, людина як індивід та особистість, задовольняє їх в процесі власного розвитку і через відповідні суспільні відносини та інститути, що складають структурні елементи громадянського суспільства. Воно виступає і як сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій і організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади. Такий підхід, до аналізу громадянського суспільства дає змогу зробити висновок про те, що воно має відображати громадянські відносини, взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя людини. В той же час громадянське суспільство – це не будь-яке суспільство, а сукупний індивід, який виступає через систему різних асоціацій, об'єднань своєрідним регулятором свободи людини. Іншими словами, громадянське суспільство – це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Його часто розуміють як місце соціальної дії, відносно автономної від держави.

Вивчення поглядів на громадянське суспільство в політико-правовій думці, проведення порівняльного аналізу основних концептуальних підходів до проблеми громадянського суспільства дає можливість визначити генетичний зв'язок між різними напрямками вчення про громадянське суспільство, узагальнити їх спільні та виділити особливі

риси, що стало принципово новим напрямком вивчення проблеми громадянського суспільства. Аналіз структурних елементів громадянського суспільства в умовах розвитку суспільних інститутів дає можливість глибше зрозуміти їх природу на конституційному рівні.

Сьогодні гостро постала теоретична і практична проблема вироблення перспективного підходу до оцінки української історії і незалежної самостійної ідеологічної та політичної позиції щодо оцінки шляхів і засобів розвитку України. Перед суспільною думкою України постало завдання – розробити концепцію нової історії, спроможну дати відповіді на всі ті основоположні запитання суспільного розвитку. В Україні існують групи політиків, які вважають, що лише національна ідея "вивезе" Україну на магістральні шляхи цивілізаційного розвитку. Національна ідея спроможна стати потужним мотивом і стимулом дій особистостей, соціальних груп і цілих народів. Формування нової політичної системи суспільства, коли регулятивний вплив національної ідеї значно знижується, а на передній план виходять організаційні завдання, вирішувати які, щоправда без національне орієнтованої держави, неможливо. Досі тривають дискусії про вплив держави та про баланс сил державної влади й суспільства. Значна частина населення вбачає в державі чужу, корумповану силу, не довіряє державній владі, хоча і дотримується утопічного погляду, ніби винятково державними засобами можна створити нове громадянське суспільство. Між іншим, це типова утопія, поєднана з надією на мудрого вождя, авторитетного правителя, який, прийшовши до влади, владнає все справедливо й демократично. Державна влада дійсно може сприяти встановленню громадянського суспільства, але без ініціативи народу "знизу" її можливості обмежені [2]. Суть стратегії конструктивних сил України може бути зведена до необхідності переходу від залишків пострадянського "тимчасового авторитаризму" центральної, особливо виконавчої влади до "постійної демократії", в яку будуть інтенсивно втягнуті регіони та більшість населення. Особливістю і суперечливістю перехідного суспільства, яким є сучасна Україна, є те, що складнощі перехідних процесів, з одного боку, зумовлюють зміцнення регулюючої ролі держави, а, з іншого, розбудова громадянського суспільства передбачає роздержавлення суспільних інститутів, зменшення державного впливу на них. Ця обставина і підкреслює необхідність наукових розробок ролі держави в перехідному суспільстві, розробки механізмів її впливу на соціальні процеси, визначення шляхів перетворення держави на правову, а перехідного суспільства – на громадянське.

Не відзначити, що у нинішній Конституції і згадки немає про громадянське суспільство, на формування якого зрештою має бути спрямований весь державно-правовий механізм. Цей недолік діючої Конституції, безумовно негативно відбиватиметься на процесі формування громадянського суспільства, серцевини правової держави. Проголошуючи своє прагнення досягти ідеалів правової держави, не пов'язавши це на

конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, не є просто нелогічним, а й стратегічно неприпустимим. Адже неможливо донести до людей сутність переваг правової держави, не пов'язуючи це із громадянським суспільством, яке є гарантом захисту його членів від втручання державних інститутів в їх приватне і особисте життя, особливо у тих випадках, коли ці інститути при певних обставинах перетворюються на самодостатні і діють для самих себе, а нерідко й проти суспільства. Однією з перших змін до Конституції України має бути її доповнення новим розділом про громадянське суспільство [1].

В решті решт, все ж таки є всі підстави підкреслити, що українська держава обрала в цілому правильний шлях, шлях цивілізованого суспільства, яке ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Україна здобула державну незалежність, а знею й перспективні конституційні наміри стати демократичною і правовою державою. Стосовно ж перехідного суспільства, яким є сучасна Україна, то узагальнюючи можна підкреслити його характеристики, а саме: усі сфери життєдіяльності охоплені системною кризою, особливо вражені економіка і соціальна сфера; на рівні керівництва державою відсутнє цілісне уявлення про шляхи виходу із кризи, не розроблена відповідна Урядова Програма дій. На сьогодні основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні може виступати:

- розширення масової бази влади, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами;

- активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру – благодійні фонди, споживчі товариства, клуби за інтересами, товариства, асоціації тощо, а також розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності;

- постійне удосконалення контрольних механізмів;

- максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини;

- зміцнення свободи інформації, відкритості суспільства;

- піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і процедур та інформованості населення, але й в спроможності жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи у відповідності зі зміною конкретно-історичних умов [1].

Тобто, має відбутися максимальне роздержавлення усіх сфер суспільного життя. Проте це роздержавлення зовсім не означає повної відмови від державного в межах закону регулювання соціального життя.

Роздержавлення суспільства на базі Конституції України має відбутися за такими напрямками: 1) закріплення багатопартійності й

створення державою на основі закону рівних умов для діяльності політичних партій, громадських об'єднань; створення обмежень політичним партіям здійснювати монополію на владу; 2) проведення виборів на багатопартійній основі; 3) приватизація державних і комунальних підприємств на основі приватної власності; невтручання держави і її структур в безпосередню господарську діяльність підприємств незалежно від форм власності; свобода підприємництва і договорів; 4) будь-яка ідеологія не може зводитися до рангу державної і закріплюватись у законному порядку, не кажучи про конституційний рівень; роздержавлення і деідеологізація освіти, науки і культури, всієї духовної сфери суспільства на основі конституційного гарантованого права на свободу думки, совісті і релігії; 5) зміцнення органів місцевого самоврядування, тобто здійснити обмеження державної влади. Протягом багатьох століть боротьби українців за свою незалежну державу, коли Україна перебувала у складі інших держав, ідеологія націоналізму, що об'єднувала всі національні сили різних відтінків на ґрунті прагнення до політичного самовизначення, відіграла роль головного фактору в змаганнях за самостійну і незалежну національну державу [4]. Відтоді, як Україна здобула незалежність, українське суспільство увійшло в етап розбудови і розвитку національної держави і громадянського суспільства, з'ясувалося, що на території України, крім українців які складають 73,6%, проживають інші національності, що складає 26,4% (росіяни, білоруси, євреї, поляки, чехи, словаки, болгари, молдавани, румуни, греки, угорці, естонці, татари, гагаузи тощо. Історичний досвід доводить, що політика національного гноблення, зневаги, асиміляції веде до дестабілізації суспільства, послаблення і занепаду держави. В умовах, коли неукраїнське населення на всенародному референдумі 1991 р. висловилося за незалежну українську державу, виявили прагнення будувати її спільно з українською нацією інші національно-етнічні спільності, виникла потреба в ідеології, яка єднала всі народи України на ґрунті побудови українського громадянського суспільства і української національної держави. Такою стала україно-державницька ідеологія, тобто система ідей і поглядів, які теоретично обґрунтовують і відстоюють як головну мету суспільства побудову і захист української національної держави та консолідують навколо неї всі народи і суспільно-політичні рухи України, підкреслюючи при цьому вирішальну роль в державотворчому процесі української нації. В цьому полягає сучасний зміст української національної ідеї [4]. Отже, в перспективі ефективність в організації громадянського суспільства в Україні залежить і від того, в якій мірі держава і суспільство здатні створити умови, вільні від причин, що породжують дестабілізуючі фактори в кожній із сфер життєдіяльності соціального організму. Вирішальною передумовою забезпечення національної державності є дотримання законів існування системи, створення передумов для її природного функціонування, запобігання дестабілізації. Це головні умови збереження незалежності держави, суспільства, громадянина. Насильство, постійні

спроби в короткі терміни виправити становище, поновити втрачену рівновагу може мати тимчасовий аспект. Досвід переконує, що насильство породжує ескалацію насильства і заводить в глухий кут. Пошук природного шляху розвитку громадянського суспільства на ґрунті внутрішніх передумов і врахування сучасних здобутків людської цивілізації та створення для нього простору – важлива передумова неантагоністичного розвитку української державності.

Становлення громадянського суспільства суверенної національно-демократичної держави це імператив історії. Досвід розвитку цивілізованих країн свідчить, що формування громадянського суспільства шляхом світової цивілізації тривалий і дуже складний процес. Справжнє громадянське суспільство може існувати лише в державі з ефективною та конкурентноспроможною, соціальноорієнтованою економікою. Адже саме рівень ефективності національної економіки визначить місце України у світовому співтоваристві [5].

Враховуючи особливості перехідного часу, в якому знаходиться Україна, має бути проведена в життя така концепція співвідношення особи, суспільства і держави, яка дозволила б не тільки змінити сьогоденній менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, економічною і правовою культурою, яка усвідомлює свою цінність і гідність. Ця концепція передбачає, що головною цінністю для громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси, що всі інститути громадянського суспільства і держави утворюються постільки, поскільки є необхідність створити умови для нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав і свобод. При цьому державні інститути мають нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, по-перше, рівні для всіх людей умови і можливості, по-друге, нормальне функціонування громадянського суспільства в цілому. На конституційному рівні має бути закладена якісно нова модель правової організації життя людини і суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм спрямовується на здійснення і захист прав і свобод людини. Всі політичні, економічні, соціальні і культурні права людини мають знайти своє відбиття у відповідних інститутах громадянського суспільства, таких, як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації та інших. Ці інститути повинні стати надійним матеріальним фундаментом прав і свобод людини.

Висновки і перспективи розвідок у даному напрямі. Специфічність сучасної ситуації в Україні в тому, що відбувається двоєдиний процес формування як громадянського суспільства, так і правової держави, де громадянські права людини підпорядковуються нормам міжнародного права. Тобто має місце виключення будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевовіковими ознаками. Також має місце надійний законодавчий захист особистості і гідності громадянина, всебічний захист громадянських прав з боку судових

органів та громадських організацій. Від темпів і напрямків розвитку громадянського суспільства залежатиме можливість нової інтеграції, передумовою якої є близькість процесів і ступінь зрілості національних громадянських суспільств.

Громадянське суспільство повинно бути основою політичного життя, вносити в нього демократичні риси і якості, дух звільнення особи від державного диктату складає основу основ громадянського суспільства.

Головним результатом демократичних перетворень в Україні має стати формування громадянського суспільства, яке на основі правових норм встановлює оптимальне співвідношення окремих особистостей, соціальних угруповань і суспільства в цілому. Ні державний сектор, ні бізнес, окремо чи разом узяті, не здатні сповна забезпечити життєво необхідні колективні інтереси чи то громадянські права, чи соціальний захист, чи збереження культурної та релігійної ідентичності, чи проблеми довкілля.

Використані джерела інформації:

1. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / Автори: В.Ф. Сіренко, В.І. Тимошенко, Т.І. Ковальчук та інші. – К.: „Логос”, 1997. – С. 57.
2. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. – Київ, Логос, 1999. – 88с.
3. Колодій А. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні / Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю. – 30 травня 2001 р. Київ, Українська Академія державного управління при Президентові України. – Т. 1-3. – К., 2001. – 276 с.
4. Михальченко М.І., Журавський В.С., Танчер В.В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. с.114.
5. Журавський В.С. Україна політична : переступити через прірву. – К., 1995. 124с.
6. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / В.І. Луговий, В.М. Князєв. Заг.ред. Українська Академія державного управління при Президентові України. – К.: Вид-во. АУДУ, 2001. – 252с.

Рецензент: Обушний М.І., д.політ.н., професор.